

Frem fra Gjemselen

MEDITASJON OG FILOSOFI

Av Kjell Madsen

Europeisk filosofi har reflektert over ulike slags erfaringer, så som sanseerfaring, estetisk, emosjonell og religiøs erfaring. Det finnes tradisjoner for å prioritere visse erfaringer over andre, og for kritiske spørsmål til erfaringsbegrepet. Lite oppmerksomhet har vært viet meditativ erfaring. En viktig grunn til det er at den europeiske filosofien tidlig, med Platon, ble satt på et bestemt spor: begrepsanalyse. Det har forblitt hovedsporet, kan man vel si. Meditativ erfaring kan da lett neglisjeres, men ikke fordi meditasjon gir tilgang til eksotiske, kategorialt ubestemmelige objekter. Vanskeligheten er annerledes. Jeg lar utgangspunktet være følgende.

Meditasjon er å være i det å være. Meditasjon er å erfare den rene bevissthet. Det er lys våkenhet i dyp, drømmeløs søvn.

Slik omtale gir etter mitt skjønn riktige hint, ikke desto mindre ligger det nå til rette for en monsun av innvendinger. Siddharta Gautama – Buddha – anbefalte å sette metafysiske spørsmål til side. Han må ha oppfattet dem som kontraproduktive med tanke på det ultimate mål. Omtalen ovenfor blir da svært betenkelig, siden den synes å legge opp til tunge teorier. I den asiatiske tradisjon som antakelig har vært mest omtalt i Vesten de seneste årtier, zen-buddhismen, synes det meditative å være til stede så å si *inkognito*, med mindre det er tale om tekniske aspekter, meditative øvelser. Det er flere grunner til å holde meditasjon utenom filosofien, men ingen av dem er tvingende.

En buddhistisk holdning kan tilpasses vestlig anti-intellektualisme. De som søker mot østlige tradisjoner fordi de har mistet troen på rasjonalitetens og teknologiens velsignelser, er vel primært ikke-asiater. I India synes folk å sette pris på alle slags velsignelser. En pragmatisk holdning i slike saker er utbredt i landet, og tilsier at man ikke skal bekymre seg over språkets finesser så lenge utsagnet tjener en god sak. Meditasjon kan opplagt være en teknikk for

terapeutiske og andre formål. Med litt trening kan man ha glede av å meditere i hverdagen, i ulike situasjoner. En meditativ innstilling (ikke øvelser!) kan være gunstig i trafikken, for eksempel på motorsykel i høy hastighet. Poenget er selvsagt å ikke la seg distrahere. Hjernen gjør den livsviktige jobben sin, registrerer alt som er trafikkmessig relevant, gjør det i stor grad ubevisst. Bevisstheten er stille, ren og effektiv. Maskin og kroppsmaskin fungerer best sammen i det rene nærvær. Intet forbud mot metafysisk klingende uttrykk, som demonstrert i forrige setning. Og det kan gjøres mer polemisk, som demonstrert straks. Man kan studere hvordan ulike beskrivelser av meditativ erfaring knytter seg til divergerende filosofiske tradisjoner. Bevisstheten er den samme. I esoteriske tradisjoner kan det være tale om «høyere og lavere bevissthet», om å «ekspandere» eller «transformere» bevisstheten. Meditasjon motvirker slik tale, slik jeg ser det. I mer eller mindre kontinuerlig forandring er sansninger, stemninger, opplevelser, forestillinger, visjoner. Noen av disse kan være ekstreme, man kjenner seg «high» eller «low». Mer stabile er overbevisninger, kunnskaper. Bevisstheten er den samme. Den er alltid den samme, uansett hva som foregår i *the body-mind-system*, som det heter i vedanta. Jeg antar ikke at bevissthet er uavhengig av hjernen. Det jeg antar, er at prosesser som kan medføre forandring av personlighet, ofte misvisende omtales som om slik forandring er forandring av bevissthet. Eksempler er legio. Det kan være mer kunnskap, altfor mye motgang, altfor mye rus, mye meditasjon. Kan det bli altfor mye meditasjon også? Det er et spørsmål.

En slik distinksjon bevissthet/mentalt er ikke helt fremmed i europeisk filosofi. Også Sartres eksistensialisme skiller mellom *body-mind-system* på den ene side, bevissthet på den andre. Frihet, eksistensialistisk forstått, er utenkelig uten skillet. I eksistensialismen er bevissthet oppfat-

tet som transcendens. Å gjøre bevissthet til manifestasjon av personlighet, er «vond tro».

Dermed berøres et tema som i første omgang ender i apori. Hva har bevissthet med personlig identitet å gjøre? Opplagt svært mye? Selvbevissthet kan fortone seg som kjernen i personlig identitet. Men europeere filosoferte om kropp og sjel, individ og samfunn, i mer enn 2000 år før John Locke lanserte tanken om en personlig identitet knyttet til bevissthet, nærmere bestemt hukommelse. (Hvorfor ikke like gjerne forventning, forhåpning? Hukommelse handler om fortid, for eksempel det som ble gjort. Hvem gjorde det? Den skyldige kan avsløres ved en DNA-test. Og hvis vedkommende «på handlingstiden var psykotisk eller bevisstløs» som det nå heter i straffereppen?

Dersom gjerningsmannen virkelig ikke husker det, har vi uansett å gjøre med et agerende *body-mind-system*.) Menneskelig identitet kan fastlegges ved DNA. Trekker man dessuten inn personligheten, formet av språk og annen sosialisering, er mye sagt om personlig identitet. Hva skulle være poenget med å nevne bevissthet? Det er ikke mangel på meditasjon som gjør spørsmålet vanskelig, meditasjon gjør det tvert om verre. Problemet lar seg illustrere ved et jobbintervju. Anta at søkeren er bedt om å si noe om seg selv. Hun sier da «jeg er bevisst» og senere tilføyer hun «jeg er selvbevisstet». Nå er ingen av søkerne bevisstløse, noe alle parter er klar over. Likevel er dette informative utsagn. For det er utsagn om personlighet, slik er de ment og slik vil de bli forstått. Særlig utsagn nr. to virker overbevisende, siden en person uten selvbevissthet, det vil si uten selvsikkerhet, neppe ville fått seg til å si det. I dagligtale vil utsagn om bevissthet svært ofte angå personlighet, *the body-mind-system*. Likevel, kan vi unngå å tenke at bevissthet er til stede hos alle jobbsøkere i samme forstand og uansett personlighet? Og hvordan kan bevissthet, slik forstått, angå personlig identitet? Forøvrig, må ikke ren bevissthet være av-personifisert bevissthet? I så fall fordi bevissthet først er tillagt oppgaven å generere eller manifestere personlig identitet, og hvorfor tillegge bevissthet en så umulig oppgave? Samtidig virker det urimelig å anta at ren bevissthet kan være atskilt fra den personlige, dette må være aspekter ved det samme. Og det burde være mulig å si det langt mer presist. Og nå ser det ut til at presisjon og ekstremitet hører sammen. Dersom bevissheten tar farvel med det personlige livet og ikke vil ha noe med det å gjøre, er grunnen neppe for mye meditasjon. Forklaringen må nok søkes i hardere årsaker.

Personlig har jeg for flere år siden, i sterk rus, hatt en visjon om den rene bevissthets totale og uopphevbare atskillelse fra *the-body-mind-system*.

Personlig har jeg for flere år siden, i sterk rus, hatt en visjon om den rene bevissthets totale og uopphevbare atskillelse fra *the-body-mind-system*. Dette skjedde under en kontrollert test ved Farmasøytisk institutt, UiO. Det var en fordel med kjennskap til samkhya-yoga, for der er dualismen begrepsfestet, noe som mildnet sjokket. Med stor klarhet formulerte jeg noen presserende spørsmål, uten svar: Hvordan skal jeg noen gang kunne ha noe mer med han der å gjøre? Umulig. Men hvordan skal han heretter klare seg på egen hånd? En mild sørgmodighet oppsto. Stoffet er vanligvis brukt smertestillende. Hensikten med forsøket var å sjekke psykiske bivirkninger ved ulike doser. Det virker mest betryggende å bruke et slikt stoff til full narkose.

Her har jeg forsøkt å være påpasselig med formuleringene. Skjodesløst kunne jeg kommet i skade for å skrive følgende: «Personlig har jeg for flere år siden, i sterk rus, erfart den rene bevissthets totale og uopphevbare ...» Da ville en selvmotsigelse ha truet. Innrømmer jeg ikke der at bevissheten var transformert? Men det bizarre, som det normale, ligger i fortolkninger, derfor blir det riktig å henvise til «visjon» og «formulerte» og «spørsmål». Heller ikke på Farmasøytisk institutt fant forvandling av bevissthet sted, vil jeg stadig mene. Derimot en intens intellektuell rendyrking av meditasjonens rene bevissthet. Rusen atskilte seg skarpt fra meditasjon ved en opphisset tankevirksomhet omkring identitet. Fortolkning overveldet bevissthet. Det blir en hypotese at stoffet påvirket et område av hjernen som legger til rette for meditasjon, men påvirket det i ikke-meditativ retning. I meditasjon kan riktignok alle slags tanker melde seg. De melder seg naturlig, som andre kroppsfunksjoner. Man forholder seg til fortolkninger som til hoste eller romling i magen. For det er mulig å meditere i dagliglivet, når som helst, og hjernen må være kjemisk tilpasset den verden som *the body-mind-system* må forholde seg fleksibelt til. Nå er det tenkelig at en kultur legger til rette for at enkelte kan leve i samsvar med samkya-yogas ekstreme dualisme. Ikke lett å forestille seg, men kulturer er mangfoldige.

Det finnes en sanskrit-formel som også kan brukes om meditativ erfaring: *sat-chit-anand*. Til engelsk blir det gjerne oversatt *pure beingness, pure consciousness, pure bliss*. Nå er det antakelig termen «bliss» som tiltrekker seg mest oppmerksomhet. Har vi å gjøre med «salighet»? Også en engelskkyndig guru, oppmerksom på tradisjoner og konotasjoner ved europeiske språk, kan anbefale en term

som ikke antyder noe ekstatisk. *Gelassenheit*, sa Heidegger. Likeså, har man sagt på norsk. På gresk *ataraxia*. I Arne Næss' *Scepticism* blir *ataraxia* (*peace of mind*, sinnsro) fremhevet som motivet bak den skeptisistiske *epoché*. En buddhistisk impuls kommer da til sin rett – kjærkomment for en hinduisk guru som dyrker sin MOR INDIA, hun som tar enhver oppriktig sjel i sin favn. Buddhister og andre skeptikere, hardnakkede ateister og endimensjonale materialister, alle er velkomne der. Små og store terminologiske tilpasninger foretas i det skjulte. Et ord som *fylde* synes bedre i samsvar med hinduisk forståelse av *anand*. Man kan også kjenne en godhet for den buddhistiske termen «tomhet». Da jeg sist overnattet i India, var det i *Hotel Blessings*, sentralt ved New Dehli Railway Station. Der var det rent og komfortabelt, men tomt. Ingen service, ikke engang frokost. Et sted velegnet for refleksjon over de ulike filosofiske skolene i landet.

Jeg vender tilbake til utgangspunktet. Er meditativ erfaring neglisjert i europeisk filosofi? Det er nærliggende å konsultere Descartes' *Meditationes de prima philosophia* (1641). Tittelen krever flere kommentarer. For det første, det viktigste: En tekst kan ikke være en meditasjon. En tekst kan derimot inneholde instruksjoner for meditative øvelser, den kan bidra til meditativ stemning, den kan inneholde refleksjoner over meditativ erfaring, og endelig kan ordet «meditasjon» brukes i betydningen «refleksjon». De to sistnevnte mulighetene er illustrert ved Descartes' *Meditationes*, som presenterer den rene bevissthet i en bestemt funksjon. «Jeg er» (*ego sum, ego existo*) markerer tvilens opphør og dermed et sikkert fundament for all annen kunnskap. Den onde ånd kan bedra meg så meget han vil, det vil uansett være hevet over tvil at «jeg er». (Eller: Farmasøytisk institutt kan manipulere hjernen så meget det vil, det vil uansett være hevet over tvil at «jeg er».) Å bruke den rene bevissthet slik, med betoning av sikkerhet, er ikke særegent for Descartes; paralleller finnes i hinduiske tradisjoner, der man ofte oppfordres til å forbli i «jeg er», dvs. til å meditere. Descartes skal videre. Han har destruert verden og nå har han fundamentet for ny konstruksjon. Man spør ikke i meditasjon: Hva er jeg? Det er meditasjon i betydning refleksjon, spørrende tankevirksomhet. Descartes behandler den rene bevissthet som en tankens ressurs. Det gjelder å ikke falle ut av det sikre; intellektet ønsker nå, i klarhet og tydelighet, å overta den rene bevisshets sikkerhet. Svaret blir: Jeg er en tenkende ting. Descartes kunne ikke ha sagt: Jeg er en værende ting. Det ville ha vært intetsigende, kunne ikke hjulpet ham videre. Dessverre er Descartes' refleksjoner ikke best kjent i

utformingen fra «2. Meditasjon». Mest kjent er *cogito, ergo sum*, fra et verk utgitt noen år tidligere, *Om metoden*. Men *cogito* er en svært uheldig formel. Den gir inntrykk av at det sluttet fra tenkning (refleksjon) til væren. Væren/den rene bevissthet (*sat-chit*) må være utgangspunktet. Men etter Descartes blir «jeg tenker» stående. Også Kant forstår selvbevissthet som en form for tenkning: «ich denke» (*Kritik der reinen Vernunft*, B132ff.).

Johann Gottlieb Fichte, en dedikert kantianer, retter opp feilen. I *Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre* (1794) blir en kantiansk problemstilling tilbakeført til den rene bevissthet. Mens Kant henger fast i *cogito*, påpeker Fichte at en «erster, schlechthin unbedingter Grundsatz» må være: «Jeg er». Ikke *Ich denke*, derimot *Ich bin*. Fichte setter det på plass: «Man tenker ikke nødvendigvis idet man er, men man er nødvendigvis idet man tenker. Tenkningen er slett ikke vesenet...» (*Werke I*, Walter de Gruyter, Berlin 1971, s. 100) Samtidig har ingen sterkere enn Fichte betont handling. Den transcendentallogiske påvisning (ikke begrunnelse) av «jeg er» impliserer at jeget «setter seg selv». Når konstituerende tenkning blir suveren, vil også en meditativ erfaring fremtre som aktivitet. Men Fichte visste meget vel at det absolutte er hinsides bevissthet. I den hermetiske tekst *Wissenschaftslehre 1810* er termene «bevissthet» og «selvbevissthet» fraværende. I Fichtes sene tenkning er det tale om viten (sikkerhet) som *Guds bilde*, dessuten om det kategoriske imperativ, forstått som påbud om gjensidig anerkjennelse. Det er rørende hvordan Fichte stadig fremhever den skjellsettende hendelsen i tenkerlivet, møtet med Kants moralfilosofi. Men denne lidenskapelige metafysiker er uforståelig (for meg) med mindre meditativ erfaring holdes friskt i minne.

Den tyske idealismen som helhet kan oppfattes som et kolossalt intellektuelt arbeid med ett tema i sentrum, nemlig frihet. Meditativ erfaring kan beskrives som erfaring av indre frihet. Den er så fundamental at man ikke trenger meditasjon for å bli oppmerksom på den. Kan man i det hele tatt bli oppmerksom på den? Min favoritt blant guruene, Nisargadatta Maharaj (1897-1981), sa en gang at det ikke er mulig å glemme sitt sanne vesen. Og fordi man ikke kan glemme det, kan man heller ikke huske det. Her har vi et utgangspunkt for å legge bevissthet-språket bak seg, dersom det fortoner seg ønskelig. Det som hverken kan glemmes eller huskes, kan bare erindres. Og da i en inderliggjøring som er motsatt bevisstgjøring. Dersom man nå ønsker å bruke ordet selv, blir det et selv man ikke kan forholde seg til. Bare fra. Den rene bevissthet kommer fra et selv som ikke er bevisst. Selvet i selvbevissthet er

ikke bevisst. Et selv som kan bli et tema, må man kunne forholde seg til.

Er det tale om indre frihet, kommer man ikke utenom den ytre, og sterke spenninger oppstår fort. Kanskje har det vært gunstig for europeere at meditasjon har spilt så liten rolle i religion og filosofi. Skal vi tro Levinas og hans tilhengere, har det vært ille nok uten. Det finnes en forståelig uro over et jeg som både er suverent og upersonlig, som hos den tidlige Fichte. Denne type uro synes å ha inspirert tanken om etikk som *prima philosophia*. Filosofien, med sokratisk tro på viten i selvet og subjektsentrering gjennom århundrer, bærer i seg et voldspotensiale, har man hevdet. Det selvtilstrekkelige jeget er det det er ved å fornekte annerheten, sin egen og andres. Jeg tenker og handler ut fra meg selv – er ikke det herretenkning? Fundamentaletikken er på sett og vis et slaveopprør i filosofien. Et slaveopprør er pr. definisjon berettiget, så det gjelder å se hvor berettigelsen ligger. En tese om potensiell voldelighet i den rene bevissthet, er etter min skjønn lite plausibel. En reell sammenheng kan imidlertid ligge svært nær. Omslaget fra den rene bevissthet til «jeg tenker» (inkarnasjon) kan virkeliggjøres i en tanke om at «jeg er ren fordi jeg tenker den rene bevissthet», og nettopp den muligheten utfoldet seg med stor kraft i oldtidens brahminske India. Meditativ virksomhet bekrefter der menneskelig renhet, og kontakt med de mindreverdige, kroppsarbeiderne, anses som forurensende. Fremfor alt de såkalt «kasteløse», som i dag kaller seg *dalit*, ble utsatt for grenseløs forakt og holdt nede med alle tenkelige midler. Tanker om den rene bevissthet hører med i kastesystemet; sammenhengen er der selv om sosio-økonomiske forhold opplagt har vært viktigere. I Europa

har forakt for kroppen, dens svette og urenheter, blitt kodifisert i noe mindre rigorøse former. Tanken om menneskelig likeverd har hatt litt lettere for å trenge igjennom. At likeverd ikke er bra nok fordi Den annen skal ha absolutt primat, er en tanke som skal bli stående, til ettertanke.

Chondogya-Upanishaden erklærer, i en vakker narrasjon, at lav eller uklar byrd ikke utelukker den høyeste innsikt. Det forble et uhørt budskap lenge, før en lang rekke moderne reformatorer tok det opp igjen. Når den rene bevissthet står sterkt i indisk filosofi, hører brahminsk konsipert renhet med. Etter landets selvstendighet har en sekulær stat vært den sentrale politiske kontekst for læren om bevissthetens frihet fra alle sosiale distinksjoner, dvs. like rettigheter, likhet for loven. Men denne moderne tolkning kan være uinteressant for daliter, som i dag teller opp mot 200 millioner mennesker. (Flere, ifølge andre kilder.) De kan velge å prioritere en frihet som forutsetter makt. Dessuten har mange konvertert til buddhismen, da gjerne oppfattet som den eldste anti-brahminske bevegelse i landet, kanskje med rette, for å markere sin nye styrke og selvbevissthet.

Etter siste verdenskrig har store deler av vestlig akademisk filosofi søkt å legge bak seg de siste rester av bevissthets-filosofiene fra det 17. og 18. århundret. Vi har hatt den etiske vending, men også den lingvistiske og den pragmatiske. Det gjelder å bli kvitt «det private» og troen på «introspeksjon». Man skal ha sterk fantasi for å forestille seg disse vendingene som elementer i europeiske daliters kamp mot europeiske høykaster. Men et visst innslag av fantasi er påkrevd for å vurdere filosofiske spørsmål i politiske sammenhenger, i India også.

Artikkelforfatteren har utgitt bl.a. *Flammen og hjulet. Et essay om indisk filosofi* (1995) og *Meditasjonens filosofi* (2001)